

**ՀՈԳԻ ԵՎ ՀՈԳԵՀԱՅ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ
ՀԱՄԱՐԺԵՔՆԵՐԸ**

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ

Առաջատար գիտաշխատող, ք. գ. դ.

haykanushm@mail.ru

DOI: 10.57236/1829-0183-2023.2(29)-75

Համառոտագիր

Մահվան առեղծվածը, մարդկանց մտածելակերպի վրա կյանքի և մահվան հակադրության ազդեցությունը պատճառ են դարձել համապատասխան բառաշերտի ստեղծման, բառերի տերմինացման, իմաստափոխության և ոճական կիրառման: Հայերենի բարբառային բառապաշարը հարուստ է մահվանը հարակից *հոգի* և *հոգեհաց* հասկացությունները բնորոշող բառաշերտով, դարձվածքներով, նկարագրական արտահայտություններով, առած-ասացվածքներով և լեզվական այլ միավորներով:

Հոդվածում բավականին ծավալուն բարբառային նյութի հիման վրա ներկայացվում է *հոգի* և *հոգեհաց* հասկացությունների՝ հայերենի տարածքային տարբերակներում դրսևորած առանձնահատկությունները, հնչյունական և բառային զուգաբանությունները, քրիստոնեական դավանանքով և նախապաշարմունքով պայմանավորված արարողակարգերին վերաբերող բարբառաբանությունները, հոմանշային շարքերը, ժողովրդական ընկալումների հիման վրա ստեղծված օրինության, երդման և անեծքի բանաձևերը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ Հայերեն, բարբառ, հոգի, հոգեհաց, համարժեք, տարածագործառական տարբերակ, հնչյունական զուգաբանություն, հոմանիշ, դարձվածք:

**DIALECT EQUIVALENTS OF THE CONCEPTS OF
SOUL AND FUNERAL**

HAYKANUSH MESROPYAN

RA NAS Language Institute

Leading researcher, D.Ph.

haykanushm@mail.ru

Abstract

The mystery of death, the influence of contrary between life and death on people's mentality has become a reason for creation of appropriate vocabulary, word terminology and for the change of meaning and styling of the vocabulary.

The article presents characteristics of the concepts of soul and wake in territorial variants of the Armenian language, phonetic and lexical analogues associated with rituals caused by Christian faith and prejudices, formulas of blessing, oath and curse, synonyms, speech patterns, descriptive constructions that are expressed by all word-formation means of the Armenian language.

Keywords and phrases: Armenian language, dialect, soul, funeral, equivalent, functional, phonetic variants, synonym, phrase.

ДИАЛЕКТНЫЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ ПОНЯТИЙ *ДУША* И *ПОМИНКИ* АЙКАНУШ МЕСРОПЯН

Институт языка НАН РА
Ведущий научный сотрудник, д.ф.н.
haykanushm@mail.ru

Аннотация

Тайна смерти, противоречие жизни и смерти влияют на мысли людей и являются причиной для создания соответствующей лексики, переосмыслений и терминологизации общеупотребительных слов, имеет непосредственное отношение ко образованию стилей.

В статье представлены характеристика понятий *duša* и *pominki* в территориальных вариантах армянского языка, фонетические и лексические аналоги, связанные с обрядами, вызванными христианской верой и предрассудками, формулы благословения, клятвы и проклятия, синонимы, речевые обороты, описательными конструкции, которые выражаются всеми словообразовательными средствами армянского языка.

Ключевые слова и словосочетания: Армянский язык, диалект, душа, поминки, эквивалент, функциональный, фонетические варианты, синоним, словосочетание.

Հոգի հասկացության ժողովրդական ընկալման բարբառային արտահայտությունները

Ննջեցյալի հանդեպ ծիսական տարբեր արարողություններով հարգանքի տուրք մատուցելու սովորույթը գալիս է դեռևս հեթանոսության շրջանից, որը հետագայում ներառել է հայ եկեղեցին՝ այն փոխարինելով հանգուցյալների հիշատակման օրերով: «Այդ օրերին գերեզմանի մոտ տեղի են ունեցել ճաշկերույթներ՝ հանգուցյալների հոգու հանգստության համար» [15, 595]: Վարդ Բդոյանը ննջեցյալի հետ կապված սովորույթներն ու ծիսական արարողությունները բաժանում է երեք հիմնական փուլի. 1) հոգեվարք ապրողի մահն արագացնելու գործողություններ,

2) հուղարկավորության ծիսակարգ, 3) մեռածի հիշատակին նվիրված արարողություններ [4, 171] :

1) Հոգեվարքին առնչվող բարբառային լեզվական միավորներ:

Այս փուլին վերաբերող բարբառային կազմություններից են՝ *սըքռաթ* (Սասուն)² «հոգեվարք» [15, 594], *հոգեառ* «հոգին առնող հրեշտակ», Արարատյան, Շիրակ («*Հոգիառ հրեշտակս մենակ դու ըլնես*» [14, 145]), *գրող* «հոգին առնող», Վան («*Ձեռքդ պոնես, տամ գրողին, Կերթամ, խասնես իմ սիրողին*» [10, 145], Վանի Գործոթ), *հոգին առնել* «մահվան հասցնել» («*Ո՛վ ի առեր իմ աղքըտի դառնիկ հոգին*», Մոկս) [9, 14], *հոգու հետ ըլնել*, Արարատյան, *փաթավէքը տալ // փապըճները ջխտել*, Նոր Զուղա «հոգին ավանդելու վիճակի մեջ լինել», *հոգի-հոգի անել // ֆոգի-ֆոգի անել* (Լոռի) «մեռնելու ժամանակ չարաչար տանջվել» [3, 399-400], *հոգու հետ կոխվ տալ* «հոգեվարքի ժամանակ չարչարվել», *հոգին քաղվել // խուզին քաղվել* (Մոկս) «սաստիկ տանջվել» («*Կագուան Ասլանի խուզին քաղուից, էլավ պուրպը*», Մոկս) [9, 14], *հօքէթարց ըլլալ* (Երզնկա) և այլ բարբառաբանություններ, որոնք գործածվում են նաև ժողովրդախոսակցական լեզվում:

Համաձայն հավատալիքի՝ մարդը կազմված է մահկանացու մարմնից և անմեռ հոգուց: Երբ հոգին հեռանում է մարմնից, մարդը դառնում է *ննջեցյալ*: Հոգու և մարմնի բաժանումը Ջանգեզուրի բարբառախոսը բացատրում է հետևյալ կերպ. «հոգին կենդանի կը մնայ և Աստծու ողորմութիւնով էն դիու դունէն (աշխարհք) կերթայ ադամական դրախտ» (172) [5, 172]: Ջավախքի բարբառակիրների կարծիքով հոգին «արևի շաֆխի պէս է, գըլնի օրա լուսանայ կը, գնաց թըչը, մթնէ կը» [1, 317] :

Ննջեցյալ բառը բարբառային խոսքում ունի մի շարք հոմանիշներ՝ տարածքային հնչյունական տարբերակներով, որոնք արտահայտում են իմաստային որոշակի տարբերություններ: Բարձր ոճական դրսևորում և հարգական իմաստ ունեն *հանգուցյալ*, *ննջեցյալ*, *ճամփորդ*, *վկա*, *նահա-տակ*, *մարտիրոս* և այլ բառեր: Բարբառային խոսքին բնորոշ են *դրախտական* (Արարատյան, Մուշ, Բուլանուխ), *դրախտի փայ* (Ալաշկերտ), *լուսահօքի* (Կարին), *լըսի փայ* (Լոռի), *Աբելի մափաղ* (Արտիմեդ), *գաբրելական փողին արժանացած* (Արտիմեդ), *ազիզ մեռել* (Բուլանուխ), *օրի-*

² Բարբառային օրինակներն ըստ բարբառագիտական մենագրությունների, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի ձեռագիր նյութերի, ինչպես նաև բարբառախոս վայրերում մեր կատարած հարցումների:

նած ֆողին արժանացած (Արարատյան), խրրիշտակ տա՞նած, խանգուցյալ (Վան) և այլն:

Տարածքային լայն ընդգրկում ունեն *ողորմ* բնիկ հայերեն արմատով՝ ննջեցյալ հատկանշող բարդությունները. այսպես՝ *վողորմած* (Արարատյան) // *օղորմած* (Մարաղա, Ադանա) // *օղորմա՞ծ* (Տիգրանակերտ) // *ուղորմօծ* (Բեյլան), *ողորմածիկ* (Երևան, Լոռի, Կարին, Ղազախ, Նոր Բայազետ, Թիֆլիս) // *օղորմածիգ* (Մուշ) // *ըղըրմածիկ* (Տավուշ), *ողորմած հոգի* (Աստրախան, Երևան, Ղարաբաղ, Նոր Նախիջևան, Պոլիս, Թիֆլիս) // *օղորմած հոքի* (Սուչավա, Նոր Նախիջևան, Պոլիս, Թիֆլիս), *ըղօրմածիկ* // *ղօրմածիկ* // *ըղորմած հոքի* (Լոռի) և այլն:

Մեռել հոմանիշը գործածվում է որպես հասարակաբանություն և կոնկրետ գնահատական կամ վերաբերմունք չի արտահայտում հանգուցյալի հանդեպ:

Հոգու՝ մարդկային մարմնից հեռանալու պահին ննջեցյալի հարազատներին այցելելը Ջավախքում բնորոշվում է *թող ապրիս գալ* դարձվածքով: Մխիթարիչները՝ *թող ապրիս եկողները*, մխիթարական խոսքերն են ասում. «*Դու ողջ ըլլիս, Սուրբ Հոգին մխիթարէ*» [1, 310] :

2) ***Թաղման ծիսակարգին առնչվող բարբառային բառեր:*** Այս խմբի լեզվական միավորները բավականին մեծաթիվ են, որոնք արդեն իսկ ներկայացված են մեր հեղինակած «*Մահ* հասկացությանը վերաբերող բարբառային բառաշերտի ընդհանուր բնութագիրը» հոդվածում [13, 21-32]:

3) ***Մեռածի հիշատակին նվիրված արարողություններին առնչվող բառեր:***

Քանի որ «ավանդական հայ հասարակությունում մեռածների հարգումն արժեք է» [6, 108], ուստի հայերենում առկա է այդ հարգումն ու արժեքը բնորոշող բավականին ընդարձակ բառիմաստային խումբ: Թեմային առնչվող բարբառաբանությունների, ինչպես և ծեսերի նկարագրության շտեմարան են «Ազգագրական հանդէսի» 26 հատորները:

Քրիստոնեական դավանաբանության համաձայն «Գերեզմանի հանգիստը մինչև հարություն ժամանակավոր քուն է, իսկ մահացողը՝ ննջեցյալ և ոչ թե մեռյալ» [16, 595] :

Հոգի ձևաիմաստային միավորի հնչյունական զուգաբանությունները

Հոգի բառը հայերենի բարբառներում հիմնականում հանդես է գալիս հնչյունական տարբերակվածությամբ (գրանցել ենք 34 հնչատարբերակ): Միայն Սեբաստիայի Խուռնավուլ բնակավայրում է գրանցված գրական հայերենին բնորոշ *հոգի* ձևը, իսկ *գ'* շնչեղ բաղաձայնով *հոգ'ի* ձևը հանդիպում է Խարբերդի, Նոր Զուղայի, Սուչավայի բարբառներում: Կրկնական *գ* շնչեղ ձայնեղներ ունեն Հաջնի *հիգ'գ'ի* և Ջեյթունի *հիգ'գ'է* հնչյունական զուգաբանությունները: Պ քմային բաղաձայնով *հոգ'ի* հնչատարբերակն է գրանցված Առտիալի բարբառում: Նախիջևանի տարածաշրջանի Տանակերտ գյուղի խոսվածքում գործածվում է *գ* ձայնեղով *հէգի* ձևը: Հայերենի մյուս բարբառատարածքներում գրական հայերենին բնորոշ *գ* ձայնեղ չի հանդիպում: Այս հնչյունին հիմնականում համապատասխանում են՝ 1) պարզ, քմային (*կ'*), առոգանական (*կ'*) կամ կրկնական (*կկ*, *կկ'*) *կ* խուլը և 2) պարզ, քմային (*ք'*), *ք* և *կ* (*ք'*), *գ* և *ք* (*գ'*) համամասնականներ կամ կրկնական (*քք*) *ք* շնչեղ խուլը:

Այսպես՝ 1) պարզ, քմային (*կ'*), առոգանական (*կ'*) կամ կրկնական (*կկ*, *կկ'*) *կ* խուլ. Հոկի (Համշեն, Մուշ, Տավուրիկի Իրցանք, Նիկոմեդիայի Խասկալ, Կարսի Քյուրագդարա, Մոտկանի Նիշ)// *հոկ'ի* (Սասունի Ընգուզնակ, Սաղդուն) // *հիկկի* (Եդեսիայի Գարմունջ, Բեյլան) // *հիկկա* (Սվեդիա) // *հիկկա* (Քեսաբ) և այլն: Եդեսիայի բարբառին բնորոշ է ոչ մի վայրում չվկայված *հոկկոց* եզակի ձևը՝ «հոգի» իմաստով: Ամփոփման ենթարկված նույնահունչ տարբերակները՝ Եդեսիայի Գարմունջ (*հոկկոց*), Սևերեկ (*հոկոց*), Ռոդոսթո (*հոքոց*), Ապարանի Վարդաբլուր (*խոքոց*), ունեն «հոգեհաց» իմաստը: Օրինակ՝ «Ա՛լլրոսկ հ'ա՛լվա՛յուխահա՛ցին մէճը տըրէցինկ', հոկոց դըվէցինկ'» (Սևերեկ): «Մէռէլին հոքուն հոքոց ըրավ» (Ռոդոսթո):

Հ հազագի դիմաց *խ* հնչյուն ունեն հետևյալ զուգաբանությունները. *խոկ'ի*, սեռ. *խուկ'ու* (Աշտարակի Տեղեր, Վան, Շատախ, Թիմարի Մարմետ և Պողանց) // *խոկի* (Բերկրի, Խիզանի Պռոշնենց, Յաժի Թիմարի Քօջանի)//*խոկ'է* (Մոկսի Կըճավ և Խալենց)//*խուկ'էի* (Մոկսի Մամոտանց) // *խուկէյ* (Ոզմ) // *խոքի* (Սալմաստ, Ապարանի Ծաղկաշեն, Արտաշատ, Մասիս, Արմավիրի Մրգաշատ, Վերին Բուլանուխի Փիրան), *խոքի* (Սուրմալուի Մոլլաղամար) // *խոքը՝* // *խոքու*, սեռ.՝*խոքույու* (Մարաղա) և այլն:

2) Պարզ, քմային (*ք'*), *ք* և *կ* (*ք'*), *գ* և *ք* (*գ'*) համամասնականներ կամ կրկնական (*քք*) *ք* շնչեղ խուլ. *հուքի* (Տավուշի Վերին Կարմիրաղբյուր, Շահումյանի Բուզլուխ, Կիրովաբադ) // *հուք'ի* (Ղարաբաղի Մարտու-

նի, Նոր Շեն) // *հօ՛քի* (Կարճևան, Ագուլիս) // *հօքի* (Շամախի, Էջմիածնի Աղավնատուն և Հայթադ) // *հիքէ* (Մարաշ) // *հիք՛է* (Չեյթուն) // *հօքքի* (Տիգրանակերտ) // *հո՛ւքի* // *հէճճի* (Ղարաբադ) // *հո՛ւքի* (Բուլնիս-Խաչեն) // *հէօքի* (Ասլանբեգ) // *հիգ՛քա* (Սվեդիա) // *ֆոքի* (Լոռի) // *ֆօքի* (Բուրդուր, Մառնեուլի Խոժոռնի) և այլն:

Ինչպես նկատում ենք, հիմնական հնչափոխություններն են՝ մի շարք տարածքներում բառակցքի *հ* հազազը օրինաչափորեն վերածվում է *խ* կոկորդային կամ *ֆ* շրթնատամնային խուլերի: Տեղի են ունեցել նաև *ո* (>*օ*, *ի*, *ու*, *ո՛ւ*) և *ի* (>*ա*, *ա՛*, *է*, *ը*, *ը՛*, *էյ*, *էի*) ձայնավորների հնչյունափոխություններ:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թե՛ արևելյան, թե՛ արևմտյան խմբակցության բարբառներում տարածագործառականության ամենաբարձր ցուցանիշն ունի *հօքի* (*q>p*) հնչատարբերակը (Երևան, Գորիս, Մեղրի, Կաքավաբերդ, Շամախի, Փերիայի Միլակերտ, Վերին Բուրվարի Դեյնով, Թիֆլիս, Ալաշկերտ, Կարին, Ակն, Մալաթիա, Նոր Նախիջևան, Պուլիս, Ադաբազար, Ռոդոսթո, Սեբաստիա և այլն):

Նշված հնչյունափոխական երևույթներն արտացոլվում են նաև *հոգի* բառով կազմված *հոգեհաց* բարդության հնչատարբերակներում:

Հոգի բառի բարբառային հոմանիշները: *Հոգի*, ինչպես նաև հարանուն *ոգի* բառի սակավաթիվ հոմանիշներից են՝ *ջան* (Սասուն), *քըսմըձաղիկ* (Երզնկա) «նորածիններ գողացող չար ոգի», *պան՝*³ (Եվդոկիա) «անտառներում բնակվող ոգի» և այլն: Եվդոկիայի բարբառն ունի *պանի ուրդիլ* հարադիր բայը՝ «պանի հանդիպել, այս ոգուց բռնվել» [2, 894]: Այս պատիժը, ըստ նախապաշարմունքի, տեղի է ունենում ծառերի տակ միգելու հետևանքով: «Ի՞նչ բան է *ուրդնել*: Չարքի պատահել, հանդէպքի գալ, խելագարվել»,- մեկնաբանում է Ստ. Մալխասյանցը [12, 612]:

Հոգի բառով կազմված բաղադրություններ: *Հոգի* բառով կազմվում են բարդություններ, հարադրություններ, բառակապակցություններ, օրինանքի և այլ բանաձևեր. օրինակ՝ *հոգեպուն* (Այնթափ) «եկեղեցիներում և վանքերում հատուկ վայր, որտեղ իջևանում են հյուրերը, աղքատներն ու հիվանդները», *հօքէդուն* (Կեսարիա) «1. ուխտատեղի, 2. նորածնի փափուկ գլխամասը», *հոգու ճրագ* (Բուլանուխ) «մեռնողի հոգու համար

³ Ծան. Հերմեսի որդի Պանը բնության աստվածն է՝ այծի ոտքերով ու եղջյուրներով: Նա է հնարել սրինգը և լեռներ ու ձորեր շրջելով՝ իր սրինգով մասնակցում էր նիմֆաների պարին: Նրա հայտնվելուց սոսկում էին, որից էլ ծագել է *Terreur panique* դարձվածքը:

վառվող ճրագ» և այլն: Արարատյան բարբառի *հոգեբաժին* բարդ բառը, Վանի *հոգվո բաժին* գրաբարաբանությունը նշանակում են «ննջեցյալի հոգու հիշատակի համար մայրավանքին տված կամավոր տուրք»: Մուշի բարբառի Բուլանուխի խոսվածքի *հոգու պաշար*, *հոգուք աղարաք*, *հոգու պատրաստություն* բառակապակցություններով նշվում է «ննջեցյալի գերեզմանում դրված ուտելիքը, ամանը և այլ պարագաներ՝ իբրև պաշար»: այժմ գործածվում են «բարեգործություն, ողորմություն կրոնաբարոյական իմաստներով»:

Կարնո բարբառի Ջավախքի խոսվածքում *քահանային հոգոց ասել տալ*, դարձվածային արտահայտությամբ նշվում է հանգուցյալին տանից ուղեկցելու ծեսը, երբ ննջեցյալին նախ տանում են եկեղեցի և մինչև թաղման օրը ժամերգություններ են կատարում: առաջին ժամերգությունից հետո գալիս են ննջեցյալի տուն, *քահանային հոգոց ասել տալիս*, ապա մեկ բաժակ օղի խմելուց հետո հեռանում: Այս ծեսը Վարանդայում հատկանշվում է *գանձ ասել* հոմանիշով:

Հոգին կանչելու ծեսը Վարանդայում բնորոշվում է *երեք անգամ վայ կանչել* արտահայտությամբ, որն ունի հետևյալ իմաստը. (Թաղման) «Միւս օրը, լուսաբացին, ննջեցեալի հայրը և կամ եղբայրը գնում է գերեզմանատուն, համբուրում ննջեցեալի գերեզմանը և *երեք անգամ վայ կանչում*, որպէս զի հոգին, որ մինչև այդ կանչը սաւառնում է գերեզմանի շուրջը, անդորրութեամբ ուղևորուի դէպի երկինք» [1, 182] :

Վանեցիներն ունեն օրինության այսպիսի խոսքեր. «*Խոքիդ մէջ լո՛ւսո՛ւնէլնի, օղորմա՛ծ*»: «*Խոգեզվանք քե ը՞գալի*» [11, 326] : Նաև անեծք⁴ «*Վանա ծով ծէթ էլնի, չայիր-չիման ճրագ՝ էլնի: Մաջիդ-մադրասէն պատրուք՝ էլնի, կիշիր-ցերեկ խա վառվի, խուկուր թողութէն չէլնի*» [7, 90]:

Հոգեհաց հասկացության բարբառային անվանումները

Հանգուցյալին հուղարկավորելուց հետո հարգանք մատուցելու ծիսակարգի կարևոր բաղադրիչներից են հոգեհացը, այգողքը, ողորմու-

⁴ Հայ ժողովրդի ընկալումներում ընդունված չէ ննջեցյալի հասցեին չարաբանությունը: Մեր բանահյուսությանը բնորոշ է «Մեռածից՝ հետո կամ լավ կամ ոչինչ» ասացվածքը: Այդ իսկ պատճառով անարգական բառաշերտը և անեծքները այդքան էլ մեծ թիվ չեն կազմում՝ բարեբանությունների համեմատ: Մուշի բարբառի Բուլանուխի խոսվածքում և այլ տարածքներում մեռնողի բամբասանքն անելիս գործածում են մեղմասացություններ. Օրինակ՝ «*Աստուած ուր մեղք թողէ, հող խաբար չտանէ ուրին*» [1, N 2, 1898, Թիֆլիս, 180-181]:

թյուն բաժանելը, ինչպես նաև յոթնօրենքի, քառասունքի և տարելիցի ծիսակատարությունները, մեռելոցներին գերեզման այցելելը, սուգ պահելը, շիրմաքարով, անվանադրությամբ և այլ միջոցներով հիշատակը հավերժացնելը [4, 179]:

Հուլարկավորության կարգին հաջորդում է *հոգեհացի* հոգևոր բարեպաշտական արարողությունը, որի նախնական ձևը ազապն է: Հունարեն *agepe* «սեր» բառով նշվող այս ծեսը «Քրիստոնեության սկզբնական շրջանում հաւատացեալների համայնական ընթրիք [է]՝ ի յիշատակ խորհրդաւոր ընթրիքի, որի ժամանակ մասնակցողները համբուրում էին միմեանց՝ ի նշան հաշտութեան» [12, 3]: Հետագայում «ազապիներ մատուցվել են նաև ննջեցյալների հոգու հանգստության համար» [16, 14]:

Ննջեցյալի հիշատակը հարգելու ամենից տարածված արարողությունը հոգու հանգստության համար ողորմություն բաժանելն է, որը չի սահմանափակվում ժամանակով և վայրով:

Հոգի + ա + հաց բարդությունը Ս. Մալխասյանցի բառարանում նշված է որպես գավառական գործառույթ ունեցող եկեղեցական բառ՝ հետևյալ բացատրությամբ. «Հոգու հաց, ճաշ, որ ննջեցեալի տէրերը թաղումից յետոյ տալիս են յուլարկաւորներին և աղքատներին» [12, 121]:

Հայերենի բարբառները բավականին հարուստ են այս ծիսակարգը բնորոշող բառերով ու արտահայտություններով: Գրական հայերենին բնորոշ *հոգեհաց* ձևն է գրանցված միայն Այնթափում և Սեբաստիայի Խոռնակով բնակավայրում: Մի շարք տարածքներում գործածվում են այս բարդության հնչյունական տարբերակները (գրանցել ենք 10 տարբերակ): Այսպես՝ *հօքէհաց* (Մուժումբար, Վերին Բուրվարի Դեյնով, «Գիրամուղքին հօքէհաց դըվին», Նիկոմեդիայի Խասկալ), *հօքէհա՛ց* (Սասունի Հոսներ), *հօկէհաց* (Խոտրջուրի Միջին թաղ, Արաբկիր, Սուրմալուի Փանիկ), *հօկէխաց* (Փերիայի Թաղիաբաղ), *խօկէխաց* (Արճեշի Ծայծակ), *խօքէխաց* (Բայազետի Կարմիր գյուղ), *խօքէխաց* (Ապարան), *խօգէհաց* և այլն: Միայն Հավարիկի բարբառում գրանցված է *հոգի+ա+հաց՝ ա* հոդակապը պահպանած, *ի* ձայնավորին չմիաձուլված *հօքըիյահաց* զուգաբանությունը: *Հօքըիյահաց* բաղադրությունը կարելի է բացատրել նաև որպես *հօքըիյա* սեռական հոլովածևի, այսինքն՝ *հոգու* և *հաց* ուղիղ ձևի միասնություն:

Մի շարք վայրերում *հոգեհաց* բարդ բառին համարժեք է *հոգու հաց* բառակապակցությունը՝ համապատասխան հնչյունական տարբերակնե-

րով (գրանցել ենք 20 հնչատարբերակ): Օրինակ՝ *հոգու հաց* // *հոգու հաց* գրական ձևն ունեն արևելյան բարբառախմբից՝ Երևանի, Նախիջևանի Աստապատ գյուղի խոսվածքները և արևմտյան տարածքից՝ Ակնի, Մանիսայի, Նոր Նախիջևանի բարբառները: Հնչյունափոխված տարբերակներից են՝ *հոքու հաց* // *հոքու հաց* (Օշական, Թալինի Ներքին Սասնաշեն, Ախալքալաքի Բեժանո, Բոգդանովկայի Փոգա, Փերիայի Շուրիշկան, «Հօքու հաց դըվավ մ՛ոնօղին անունին», Խարբերդի Բազմաշեն), *հոկու հաց* (Օրդու, Մոտկանի Նիչ), *հոկու հաժ* // *հոկու հաժ* (Խուրի Շեն և Թաղավանք, Ալաշկերտի Յօնջալու և Իրիցու գյուղ, Սասունի Ընգուզնակ, Կրխու և Սաղդուն, Ճենիկ, Աբխազիայի Ալախաձե, Կարսի Քյուրազդարա), *հոքուն հաց* (Ասլանբեկ), *հոքիին համար հաց* (Նիկոմեդիայի Արմաշ), *խուկու խաց* (Սպարկերտի Տոսու և Վերին Հուրուք, Ուշի), *խոքու խաց* // *խօքու խաց* (Արծկեի Հառեն և Արջրա, Մանազկերտի Էգնախոջա և Բադնոս, Էջմիածնի Արագած և Առատաշեն, Նախիջևանի Ուլյա և Նորաշեն, Քյազազի Գուլիզարդ, Սուրմալուի Դաշբուռուն և Ղազուկըշլաղ, Դիադինի Ջուջան, Խիզանի Խարիդ), *խուկու խաց* (Մոկսի Կըճավ, Կարկառի Ծոկու), *խոկու խաց* (Վանի Սիսկյա և Միսկներ, Արճակի Սևան և Լիմ, Գավաշի Հարպերտ), *խուքու խաց* (Թիմարի Մարմետ), *խոկու խաճ* (Շատախ, Մոկսի Մամոտանց), *խօքիին խաց* (Մարաղա), *խոկու խաց* (Արծկեի Առնջկույս և Կոճերեր, Աշտարակի Ոսկեհատ, Բիթլիսի Դերըկ, Սուրմալուի Կուլաք), *խոկու խաց* (Հայոց ձորի Նորգեղ), *խօքու խաց* (Խոյի Սեյրավար, Արճակի Մանդան), *խօքը խաց* (Խոյի Կարակըզի և Բադիլբոյ) և այլն:

Քիչ չեն նաև *հոգու հաց* բառակապակցության մեկ շեշտով կցական գործածությունները (գրանցել ենք 13 տարբերակ). *հօքուհա՛ց* (Կոշ, Առինջ, Սեբաստիայի Դենդիլ և Մանջալիկ, «Յօթին հօքուհա՛ց գուդ՝աք գօր»), *հոկուհա՛ժ* (Մուշի Մկրագոմ և Վարդենիս, Բուլանուխի Կոպ, Բասենի Արմալու, Վանի Աղբակ, Համշեն, Ճանիկ, Սամսոն և Օրմօնք՝օյ), *հոկո՛ուհա՛ժ* (Մուշ, Ապարանի Նիգատուն, Արագած, Ափնագյուղ), *հոկկուհա՛ժ* (Սասունի Գոմք), *հոկկուհա՛ժ* (Փսանքի Մըշկեղ), *խոկո՛ւխա՛ց* (Բիթլիս, Խիզանի Պոռոշենց, Թիմարի Դոնաշեն), *խուկուխա՛ց* (Մամոտանցի Սեղ), *խօքուխա՛ց* (Փերիայի Ծաղկալանջ) և այլն:

Հոգեհաց բառի բարբառային հոմանիշները: Բավականին հարուստ է *հոգեհաց* բառի հոմանշային արտահայտությունը: Դրանք ունեն

տարբեր կազմություններ. 1) երբ *հոգի* (*հոգու*, Ղրիմ, *խոկո*, Սպարկերտի Տոսու և Վերին Հուրուք) կամ *հաց* (*խաց*, Ալաշկերտի Կազի, Նաիրիի Թեղենիք, Կարկառի Ծոկու, Աշտարակի Ագարակ, Խոյի Կարակըզի և Բաղիլքոյ) բաղադրիչներն առանձին արտահայտում են «հոգեհաց» իմաստը: 2) Նույնարմատ հոմանիշներ, որոնցում հիմնականում պահպանված են կա՛մ *հոգի*, կա՛մ *հաց* բաղադրիչները:

ա) *Հոգի + այլ բաղադրիչ. Հօկու հարգ, Շատախի Գյարմավ, հուկկո արույ, Հաջըն, հոկու խեր, Մոտկանի Կոռ, հոկկո ուղըլիք, Բեյլան, խուկու վըռըհկ, Մամուտանցի Ապարանց, խօկու խեր, Արծկեի Առնջկույս, Աշտարակի Ոսկեհատ, հօքէջաշ, Ակն, հօքու ջաշ, Մալաթիա, հօքահա՞նգիստի հաց, Օրդուբադի Մեսրոպավան և այլն:*

բ) *Այլ բաղադրիչ + հաց. Ծնկնահաց // ծնկահաց, Լոռի, Բորչալու և այլն:*

Հաց բաղադրիչը պահպանվում է *մեռել* և *ժամ* բառերով կազմված բաղադրություններում:

Մեռել + հաց, ճաշ, պատարագ կամ *ժամ* կառույցի բարբառային զուգաբանություններ: Նշենք, որ *մեռ* արմատով կազմված *մեռելահաց* բարդությունն ունի մոտ 30 տարբերակ և բնորոշ է բազմաթիվ բնակավայրերի:

Բարդ բառեր՝ *մեռելահաց // մեռէլահաց, Ղազախ, Ղարաբաղ // մեռելխաց, Ալաշկերտի Յոնջալու, Անիի Սառնաղբյուր // մեռէլիաց, Մուժումբար, Ախալքալաքի Կարծախ // մեռէլիած՞, Սասունի Կրխու // մեռլահաց // մեռլահաց, Արարատյան, Եղվարդ, Շամխորի Նյուզգեր // մեռլախաց, Ալաշկերտի Կազի, Կարկառի Ծոկու, Աշտարակի Ագարակ // մեռըլիաց, Այնթափ // մըռլահաց, Դաշքեսանի Բանանց, Կարմիրի Վերին Ճամբարակ, Շամխորի Մարտունի, Գորիսի Վերինշեն և Բոուն, Իջևանի Ծաղկավան, Խանլար, Շահումյանի Բուզլուխ // մըռըլիած, Սասունի Մառնիկ // մըռըլահաց, Մարտակերտի Թալիշ, «Մըռըլահացէն հէտան յըտնապօր չըն անէլ», Ղափանի Ներքին և Վերին Խոտանան, *մեռէլախաց, Ապարանի Ձորագլուխ // մըռըլա՞հաց, Վաղուհաս // մեռել ժամ, Չենկիլեր // մա՞ռէլահաց, Խարբերդի Հաբուսի և այլն:**

Բառակապակցություններ՝ *մէռլի խաց, Կոտայքի Ակունք // մեռլի հաց // մէռլի հաց, Քանաքեռ, Փերիայի Միլակերտ // մա՞ռլի հաց, Բալուի Նաջարան // մըռլի հաց, Գորիսի Շինուհայր // մըռըլի հած, Բուվանուխի Կողակ // մեռէլի խաց, Բիթլիսի Քըխսամ // մեռըլիաց, Այնթափ //*

մէռէլօցի հաց, Շամախու Սաղյան // մէռլի ժա՛մ, Գավաշի Հարպերտ // մեռլի ճաշ, Յաճի Թիմարի Քօչանի // մեռլի պաղարաք, Ղարադաղի Վինան և այլն:

Մեծ թիվ են կազմում *պապարազ* բառով կամ դրանով բաղադրված հոմանիշները (26 տարբերակ):

ա) *Պաղարակ*, Խնուսի Գոպալ, Ապարանի Ձորագլուխ, Մելիքյուղ, Արայի, Ափնա, Կայք, Բուլանուխի Կոպ և Շերվանշեխ, Արծափի Կոզովիտ, Մարտունու Նորգյուղ, Մադինա և Լիճք, Կարսի Նախիջևան, Մանազկերտի Ռստամ-Գեղուկ, Բասենի Վելի Բաբա // *պաղարակ՝*, Խուրթ Թաղվու // *պաղարաք*, Արարատ, Սիսիանի Ուզ և Տոլորս, Նուխի, Բայազետի Մուսուն, Վերին Բասենի Ալիճագրակ, Կարինի Դիլիֆ, Ներքին Բուլանուխի Լիզ, Աբովյանի Կամարիս, Ալաշկերտի Ուջքիլիսա, Բասենի Տաղվերան, «*Իվիլ յթիքյա՛ն կըլիէթ պըղա՛րա՛ք՝ տէռնա*» // *պաղարաք՝*, Բուլանուխի Միրբար, Մուշի Վարդխաղ // *պաղարազ*, Բոզդանովկայի Փոզա // *պաղարաք՝*, Ղարաբաղի Ուրգուծուն // *պաղա՛րա՛ք՝*, Էջմիածնի Աթարբեկյան // *պապ՛արաք՝*, Օհանավան // *պապարաք*, Ազա, Ապարանի Եղիպատրուշ, Վարդենիս, Թթուջուր, Վարդաբլուր, Մուշի Եկմալ և Լաթար, // *պա՛պա՛րա՛ք*, Մակու, Լճաշեն // *պապարաք՝*, Բաղեշի Շամիրամ, Սպարկերտի Տոսու և Վերին Հուրուք // *բաղարաք*, ԼՂՀ Վաղուհաս, Գորիսի Քարահունջ // *բաղարա՛ք*, Մարտակերտի Սեյտուլան // *բաղարա՛ք՝*, Ասկերանի Խանաբադ, Մարտունու Եմիշճան // *բ՛աղարաք*, Բեյլան, «*Հիկկիյին բ՛աղարաք էնցըցինք, ուղըլիք դըվինք*» // *բաղարաք՝*, Հադրութի Հին Թաղեր, Վերին Հոռաթաղ, Մեհտիշեն, Ղազարահող, Նուխիի Դաշպուլաղ // *բաղարէք՝*, Հադրութ // *բա՛ղա՛րա՛ք՝*, Մարտակերտի Չափար, Նուխիի Սաբաթու // *բըղարաք*, Գորիսի Խոտ // *բըղա՛րաք*, Կարմիրի Վահան և այլն:

Հոգեհաց տալու գործողությունը Սյունիք-Արցախ բարբառախմբում նշվում է *բաղարաք՝ անէլ* // *տալ* «հոգեհաց կազմակերպել մահացածի համար», *բաղարաք՝ը օտէլ* «հոգեհացին մասնակցել, ներկա լինել» հարադրություններով:

բ) *Հոգու պապարազ*, Չենկիլեր // *խօկու պապարաք*, Մարտունու Մոլալու // *պապարաքի հաց*, Բալահովիտ, Փերիայի Նամագերդ // *պապարաքի խաց*, Խոյի Գետագատ, Փերիայի Ղարդուն // *բըղըրըքա՛հաց*, ԼՂՀ Կոճողտ // *պաղարաքխաց*, Ուրմիայի Իքի-Աղաշ և այլն:

Հոգեհացի իմաստը հայերենի բազմաթիվ բարբառներում արտահայտվում է նաև *ժամ* արմատով կամ *ժամ* բաղադրիչ ունեցող կազմություններով՝ *ժամ*, *Խոտրջուր*, *Նախիջևանի Մեծոփ* // *ժա՛մ*, *Մոկսի Հաղին* // *ժըմահաց*, *Սիսիան*, *Դաշքեսանի Բանանց* // *ժամախաց*, *Աշտարակի Տեղեր* // *ժամահաց*, *Արարատան*, *Շիրակ*, *Նախիջևան* // *ժամուհած*, *Մուշի Բոստաքյանդ*, «*Մըր էրգիր ժամու հած տուն չիդէն, ժամու դ՞ուռ կիդէն՝ փըշում է հած, փըշում է միս*» // *ժա՛մա՛հաց*, *Նախիջևանի Փարադաշ* // *ժա՛միխաց*, *Խոշաբի Հուրթուկ* // *ժամի խաց*, *Հին Զուղա* // *ժամու խաց*, *Եղեգնաձորի Ենգիջա*, *Աշտարակի Անտառուտ*, *Արտաշատի Ագատավան*, *Հայոց ձորի Նորգեղ* և այլն:

Տարարմատ հոմանիշներից առանձնապես տարածական բարձր հաճախականություն ունեն *ողորմություն* և *քելեխ* բառերը՝ համապատասխան հնչատարբերակներով (14 հնչատարբերակ):

1) *Ողորմություն > օղորմութո՛ւն* (Ադանա) // *օղորմութուն* (Երզնկա) // *օղորմութունէն* (Սալմաստ) // *վօղորմութին* (Տիգրանակերտ) // *ուղուրմըթին* (Բեյլան) և այլն:

Կեսարիայի բարբառին բնորոշ *օղորմըթըն* հնչատարբերակը թըրքախոս հայերից անցել է նաև թուրքերի և թըքախոս հույների բառապաշարին⁵:

2) *Քէլէխ*, Երևան, Շուլավեր, Թբիլիսի // *քի՛լէխ*, Ստեփանավանի Վարդաբլուր // *քելէխ*, Թումանյանի Թեղուտ // *քէլէխ*, Ապարանի Մելիքգյուղ, Հարթավան, Արագած, Ափնա // *ք'էլէխ*, Կարկառի Ծոկու // *ք'էլէխ*, Եղեգնաձորի Ենգիջա // *քըլըխ*, Մոտկանի Մրցանք // *ք'էլէխ*, Օհանավան // *քըլէխ*, Նաիրիի Քասաղ // *քըլէխ*, Եղեգնաձորի Աղավնաձոր, Նախիջևանի Շուռուտ // *քը՛լը՛խ*, Մարտունու Լիճք, Գորիսի Քարահունջ // *քըլէխ*, Արտաշատ, Մասիս և այլն: Այս բառը հանդիպում է քրդերենում՝ *քելեխ-ա ֆըլա* «հայի քելեխ» բառակապակցության մեջ, որն ամենայն հավանականությամբ փոխառություն է հայերենից: Բոգդանովկայի Փոգա գյուղի խոսվածքում *քէլէխ* բառն ունի նախատական, վիրավորական իմաստ և ասվում է անարժան մեկի հոգեհացի մասին:

Տարարմատ հոմանիշներից են՝ *համփիս*, Կեսարիա // *համպոյս*, Սվեդիայի Խտրբեկ // *արգ*, Կեսարիա // *հա՛րգ*, Սասուն, Գելիեզուզանի գաղթականներով բնակեցված Աշտարակի Լեռնարոտ // *(ժամա)հարգ(ը)*,

⁵ Նման տարբերակ գտնում ենք Ս.Անթոսյանի «Կեսարիայի բարբառը» (Ե., 1962) գրքում:

Նախիջևանի Ազնաբերդ, «Հարգ (ժամ) տրվին մէռնօղի պաղվին», Նախիջևանի Մեծուի // պաշտում, Միլակերտ և Նամագերդ, «Մէռլին պաշտում ան անում», Փերիայի Հադան // պաշտումահաց, Երևան, Ղազախ // հ'էրէսի հաց, Իգդիրի Հախվերիս // հ'էրէսի խաց, Վարդենիսի Թուսկուլու // յասըխաց, Մարաղա // խեր, Մուշի Հացիկ // խեր, Մելիքայուղ, Արայի // խէրի հաժ°, Ալաշկերտի Յօնջալու և Իրիցու գյուղ // խէրի խաց, Արճեշի Կտրած քար, Սուրմալուի Մոլլաղամար // խէրուհաց // ջաշ, Սասունի Իշխանաձոր, Աշտարակի Ավան // հողվէրկի հաժ, Սասունի Արծվիկ // փէղըղի հաց, Ալաշկերտի Խաստուր // նի'զնահաց, Մեղրի // մահվան հօց, Ագուլիս // խացխա՛նա, Սպարկերտի Տոսու և Վերին Հուրուք // խաչօխնա՛, Խոշաբի Զենիս // խաչօխնա, Վանի Քոեր // խաչօխնան, Վանի Դարման, Ծվստան, Աղբակի Հասպըստան // աբէդ, Սասունի Հոսներ, Թալինի Ներքին Սասնաշեն // սադախա, Էվերեկ // վարցք, Բուլանուխի Միրբար // զա'տ, Սասուն // ողորմաճաշ, Թբիլիսի // ճաշիտո'ն (=ճաշիտուն), Մուշի Մկրագոմ // ոահմ // սադադ, Քանաքեռ // թիք'ա՛, Գորիսի Վերին շեն և Բոուն // գօռփալա, Վանի Զարա // գ'օ՛ռփա՛լա՛՛ Վանի Խէք // սուֆրա-սեղան, Բուլանուխ, «Մարդուն՝ սուֆրա-սեղան, կնկան՝ կանած փողան» (= Մինչ ամուսնու հոգեհացն են տալիս, կնոջ ուզողները լցվել են տան սրահներն ու փողոցները):

Մի շարք վայրերում հանգուցյալի հիշատակին տրվող հացի անվանումը գործածվում է իմաստային կոնկրետացմամբ կամ սահմանափակումով:

Վերին Բուլանուխի Փիրանի խոսվածքում *անբիծ'կ* բառով նշվում է միայն առաջին օրը տրվող ուտեստը: Թիֆլիսի բարբառում *սուրփ սիղան* են կոչում հանգուցյալի քառասունքը և այդ առթիվ տրված ճաշը: Վանի Թիմարի շրջանի Պողանց գյուղի խոսվածքում *խաչօխնա* բազմիմաստ բառ է և նշանակում է՝ «1. հոգեհանգիստ, 2. հոգեհաց, 3. հանգուցյալի հիշատակին նվիրված պատարագ»: Ագուլիսի բարբառում *պաշտումահօց* կամ *պաշտում* են ասում պատարագից հետո տրվող հոգեհացին: Արարատյան բարբառում *պաշտումահացը* ընթրիք է, որը տալիս են ննջեցյալի հոգու խաղաղության համար երեկոյան հոգեհանգստից հետո:

Սասունի Հոսներից գաղթածներով բնակեցված Թալինի Ներքին Սասնաշենի խոսվածքում *խաչխանա*-ն յոթին տրվող հոգեհացի անվանումն է, որին Ջավախքում ասում են *օխթի հաց*, Զեյթունի բարբառում՝

հիկկ'ի հոգ: Նիկոմեդիայի Խասկալ գյուղի խոսվածքում *հօքէհաց* բառը իմաստային նեղացման հետևանքով ձեռք է բերել միայն «կիրականամուտին տրվող ուտեստ» նշանակությունը: Իմաստափոխված է նաև Գավաշի Հարպերտի խոսվածքում՝ *խաշխունա՝* այսինքն՝ քառասունքին տրվող հաց՝ «*Քառասունքին խըրխաս կըտան*»:

Կարնո բարբառի Ջավախքի խոսվածքում *փեդարի հաց* են ասում հատկապես գերեզման փորողներին տրվող հոգեհացը:

Ղարաբաղի բարբառում *ժըմահաց* կամ *պարարագ* բառերով նշվում է այն հոգեհացը, որին հրավիրվում է քահանան ննջեցյալի տնեցիների կողմից: Մոկս-Մամռտանցի Ապարանց բնակավայրի խոսվածքով *խաշխանա* կոչվող հոգեհացը տրվում է հանգուցյալի մահվան տարելիցին. այդ առիթով մի քանի կով են մորթում, քարի վրա մեռն են թափում:

Մահացածի հիշատակին ասվող խոսքը կոչվում է *օղորմաթաս* կամ *հօգէթաս*:

Հոգեծաշ հասկացությունը *այգողք* (այգ+ողք+ք) բառով է նշվում Կեսարիայում (*աքողք*), Ջեյթունում (*աքո՝ւխք, էագո՝ւղք*) և Ադաբազարում (*այկօծ*): Սեբաստիայի բարբառում *աքօխք*-ը լավաշ հացով չամիչն է, որ պարկերով բերում են և բաժանում գերեզմանատանը ներկա գտնվողներին: Լեզվական այս իրողությունը կարելի է բացատրել իմաստային փոխհաջորդականությամբ կամ թաղման օրը հոգեհացի ծես ընդունված չլինելով: Որոշ վայրերում թաղումից հետո հոգեհացի ծես չլինելու հանգամանքը հաստատվում է նաև Ղարադաղի Սարդու բնակավայրի *օխնը* (<եօթն) բառով:

Վանի Դարման և Ծվստան բնակավայրերում ևս թաղման օրը հոգեհաց չի տրվել: «*Յօթին կուտան խաշօխնա, թաղէլու օր չին խըմէ, ուտէ*», - վկայում է բարբառախոսը: Վերին Բուլանուխի Փիրան գյուղի խոսվածքի *պադարաք* բառով ևս նշվում է թաղման հաջորդ օրը տրվող հոգեհացը: Նախիջևանի Կյաղ բնակավայրում մեռելի թաղման երկրորդ օրը տրված ուտեստը կոչվում էր *գ'օրփա՝րա՝* (*գյոռ՝* քրդերեն «գերեզման», *փարա՝* պարսկերեն «փող»):

Նիկոմեդիայի Արմաշ և Սեբաստիայի Ջարա բնակավայրերի խոսվածքներում *հոգեհաց* բառը որևէ համարժեքով արտահայտված չէ: Որպես բացատրություն բարբառախոսը նշում է. «*Յոթ օր օջախ չեն*

վառում, յոթին եկեղեցուց դուրս եկողին լավաշի մեջ փաթաթած միս կամ չամիչ են բաժանում որպես ննջեցյալի հոգու համար տրվող հաց»:

Մոտկանի Մցու գյուղի խոսվածքով այդ գործողությունն անվանում են *հաց տալ*, ԼՂՀ Խանազադի խոսվածքով՝ *ժամ արիլ*, Համշենի Օրդուում՝ *կօվուշ* (<գովել) անորոշ դերբայով և այլն: Հանգուցյալի գովքը Համշենի տարածաշրջանում կոչվում է *մա՛րտուշ* («գովել»):

Այս ծիսակարգի իմաստային դաշտին առնչակից են *խացին հասնել* (Վան)՝ «մահը չտեսնել, միայն հոգեհացին հասնել», *ժամանել* (Քանաքեռ)՝ 1) «ննջեցյալի համար պատարագ անել տալ», 2) «հոգեհաց տալ», *եօթնէից կատարել* (Ջավախք)՝ «հուղարկավորությունից հետո քահանայի՝ 7 օր ննջեցյալի տուն գնալը և հատուկ կարգ կատարելը, որի ընթացքում քահանային միշտ «*օխթն օրէնքի*» հաց են տալիս», *հոգոց ասել* (Ջավախք)՝ «հոգեհացը ավարտելուց հետո սգավոր տանտիրոջը մխիթարելու արարողության աղոթք ասել», որն ավարտվում է «*Աստուած ընդունելի էնէ, հոգին սուրբ կամար կապէ հին ու նոր ննջեցեալներիդ վրան*» [8, 314] և այլն:

Եզրակացություններ

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մարդկային կյանքի անխուսափելի ավարտը նշող ծիսակարգին առնչվող *հոգի* և *հոգեհաց* հասկացությունները հայերենի տարածքային տարբերակներում բնորոշվում են բազմաթիվ բառերով, հնչյունական և բառային զուգաբանություններով, հոմանիշներով, դարձվածքներով, նկարագրական կառույցներով, որոնք արտահայտվում են հայերենի բառակազմական բոլոր միջոցներով:

1. Ննջեցյալի հետ կապված սովորույթների ու ծիսական արարողությունների երեք հիմնական փուլերին առնչվող բարբառային բառապաշարով առանձնանում է երրորդ՝ մեռածի հիշատակին նվիրված արարողությունները բնութագրող բառաշերտը: Առաջին՝ հոգեվարք ապրողին, և երկրորդ՝ հուղարկավորության ծիսակարգին առնչվող բառաշերտն այնքան էլ հարուստ չէ:

2. Հոգի բառը թե՛ արևելյան, թե՛ արևմտյան խմբակցության բարբառներում հանդես է գալիս հնչյունական տարբերակվածությամբ, և տարածական գործառականության ամենաբարձր ցուցանիշն ունի *հօքի* ($q > p$) հնչյունական զուգաբանությունը:

3. Հայերենի բարբառները բավականին հարուստ են հոգեհացի ծիսակարգը բնորոշող բառերով ու արտահայտություններով: Մի շարք վայրերում *հոգեհաց* բարդ բառին համարժեք է *հոգու հաց* բառակապակցությունը՝ համապատասխան հնչյունական տարբերակներով:

4. Հայերենի տարածքային տարբերակներում լայն տարածում ունեն հատկապես *հոգի+ այլ բաղադրիչ, այլ բաղադրիչ+հաց, մեռել + հաց, ճաշ, պատարագ* կամ *ժամ* կառույցի բարբառային բաղադրությունները:

5. Բավականին հարուստ է *հոգեհաց* բառի հոմանշային արտահայտությունը: Տարարմատ հոմանիշներից առանձնապես տարածական բարձր հաճախականություն ունի *քելեխ* բառը՝ համապատասխան հնչատարբերակներով:

6. Մի շարք բարբառախոս վայրերում հոգեհացի ծիսակարգ չի կատարվել կամ փոխարինվել է այլ արարողությամբ, ուստի տվյալ խոսվածքներում համապատասխան լեզվական միավոր գրանցված չէ:

Գրականության ցանկ

1. «Ազգագրական հանդես» 1895, հ. 1, Շուշի, 145:
2. Աճառեան Հ., Հայերեն գալառական բառարան, Լազարեան ճեմարան արեւելեան լեզուաց, Թիֆլիս, 1913, 894:
3. Ամատունի Սահակ վարդապետ, Հայոց բառ ու բան, Տպարան Մայր Աթոռոյ ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1912, 399-400:
4. ԲոլոյանՎ., Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), ԵՊՀ հրատ., Ե., 1974, 171, 179:
5. Բենսէ, Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ, «Ազգագրական հանդես», Չորրորդ տարի, Ե գիրք, N 1, Տպարան Ա. Մարտիրոսեանցի, Թիֆլիս, 1899, 172:
6. Գիշյան Բ., Մահվան արևելյան և արևմտյան արժեքային կողմնորոշումների համեմատության փորձ // «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2 (113), Ե., 2004, 99-08:
7. Թուրշյան Հ., Բառարան Վանի բարբառի, «Վասպուրական» հայրենակցական միություն, աշխատասիրությամբ Հայկանուշ Մեսրոպյանի, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Ե., 2018, 90:
8. Լալայեան Ե., Ընտանեկան բարք. Մահ, թաղումն և մեռելոց // «Ազգագրական հանդես», Գիրք Ա, Շուշի, 1896, 314:

9. Հայկունի Ս., Կագուան Ասլան, բանասաց Մկրտիչ Կուլան, «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հատոր 2, Տպարան Մայր Աթոռոյ ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1908, էջ 14:

10. Հայկունի Ս., Ժողովրդական երգ, առած, ասած, հանելուկ, երգում, օրհնանք, անէծք եւ այլն // «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հատոր 2, Մոսկուա – Ալեքսանդրապոլ, 1906, 145:

11. Հայկունի Ս., «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հատոր 2, Տպարան Մայր Աթոռոյ ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1908, 14, 326:

12. Մալխասեանց Ս., Հայերէն բացատրական բառարան, ՀՍՍՌ Պետհրատ, հ.1, 3, Ե., 1944, 3, 121:

13. Մեսրոպյան Հ., «Մահ» հասկացությանը վերաբերող բարբառային բառաշերտի ընդհանուր բնութագիրը // «Լեզու և լեզվաբանություն», N 1, Ե., 2022, 21-32:

14. Մխիթարեանց Աղ., Փշրանք Շիրակի ամբարներից, «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հատոր Ա, Մոսկուա – Ալեքսանդրապոլ, 1901, 145:

15. Սուքիասյան Ա., Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1967, 594:

16. «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Ե., 2002, 14, 595: